

**Yazar Bilgileri
Author(s)**

**Yüksek Lisans
Zeynep Keskin**

Selçuk Üniversitesi

zeynepkeskin494@gmail.com

ORCID: 0009-0003-4092-6756

Öz

Bu araştırmanın konusu bireylerde dini değer ve yönelimlerin etkisinin duygular sosyolojisi bağlamında ele alınarak duyguların dini inanç ve değerlerdeki yerini aramaktır. Bireylerdeki din duygusunun oluşumunda etkili olan faktörleri ve temaları duygular sosyolojisi literatürü ve din sosyolojisi literatüründeki çalışmalardan yararlanılarak ele alınan bu çalışmada teorik çerçeve, duygu sosyolojisi ve din sosyolojinde duyguların izine ilişkin bilgileri içermektedir. Bireyin bireysel ve toplumsal hayatta özünü oluşturan ve şekillendiren duygular, dini inanç ve pratiklerinin de şekillenmesinde ve din duygusunun oluşumunda önemlidir. Dini duygulara yönelik literatürde ele alınan çalışmalara bakıldığında birçok bilim dalı altında yapılan çalışmalar görülmektedir. Sosyoloji literatüründeki din çalışmalarına baktığımızda ise çalışmalar sosyolojinin din sosyolojisi alt disiplini altında ele alındığı görülmektedir. Bu çalışmaların salt biçimde sosyoloji bilimi ve duygu sosyolojisi altında yapılan çalışmaların kısıtlılığı bu çalışmanın hikayesini oluşturmaktadır. Fakat hem duygu sosyolojisi hem de din sosyolojisi alanındaki din duygusuna yönelik çalışmaların kısıtlılığı bu araştırmanın ele alınma güçlüğünün göstergesi olarak belirtilebilir. Bu sebeple amaca uygunluğu bakımından bu çalışmada teorik yöntemli bir çalışma benimsenmiş, yapılan ilgili çalışmalardan alınan bulguların analizi ile betimlenmiştir.

Abstract

The subject of this research is to examine the impact of religious values and orientations on individuals in the context of the sociology of emotions and to search for the place of emotions in religious beliefs and values. In this study, which examines the factors and themes that are effective in the formation of religious feelings in individuals by making use of studies in the sociology of emotions literature and the sociology of religion literature, the theoretical framework includes information about the sociology of emotions and the trace of emotions in the sociology of religion. The emotions that form and shape the essence of the individual in social life are also important in shaping religious beliefs and practices and in the formation of the sense of religion. When we look at the studies in the literature on religious emotions, we see studies conducted under many branches of science. When we look at the studies on religion in the sociology literature, we see that the studies are discussed under the sociology of religion sub-discipline. The limitations of these studies conducted solely under the science of sociology and sociology of emotions constitute the story of this study. However, the limitation of studies on religious emotion in both the sociology of emotion and the sociology of religion can be stated as an indicator of the difficulty of handling this research. For this reason, a theoretical methodological study was adopted in this study in terms of its suitability for the purpose, and it was described by analyzing the findings from the relevant studies.

**Makale Tarihleri
History of Article**

Geliş Tarihi /Received

01.03.2025

Kabul Tarihi/Accepted

16.05.2025

Anahtar Kelimeler / Keywords

Din Sosyolojisi / Sociology of Religion

Duygu Sosyolojisi/ Emotions of Sociology

Dini Duygular / Religious Feelings

Korku / Fear

Güven / Trust

Makale beyanı

Bu çalışma, özgün bir makaledir.

Teşekkür, Çıkar Çatışması ve Katkı Oranı Beyanı

Statement of Acknowledgment, Conflict of Interest and Contribution Rate

- Çalışmada çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Atıf / Citation

Keskin, Z. (2025). Duygular Sosyolojisi Bağlamında Bireylerin Dini Duygu Durumlarını Etkileyen Faktörler. *Olgu Sosyoloji Dergisi*, 4(1), pp. 57-68.

DOI

<https://doi.org/10.58632/olgusos.1649140>

1. Giriş

İnsan sosyal, biyolojik ve psikolojik bir varlıktır. İnsana ilişkin duyguların, düşüncelerin ve davranışların şekillenip boyutlanması bu üç unsurun etkileşimi neticesinde oluşur. İnsana dair çözümlemeleri sadece biyolojik unsurlar ya da sadece psikolojik unsurlarla değil bütünsel bir yaklaşımla ele almak gereklidir. Duygular uzun yıllar boyunca psikoloji biliminin konusu olup bireye özgü olarak görülse de aslında insanın duyguları ne sadece psikolojik bağlamda ele alınabilir ne de sadece biyolojik veya sosyolojik bir bağlamda ele alınabilir. İnsan duyguları bu üç bileşenin birleşiminden oluşur. Duygular insan olmanın başat faktörüdür. İçinde bulunduğumuz sosyokültürel koşullar bizim duygularımızın oluşmasında büyük rol oynar. Bilişsel açıdan duygulara bakıldığında benlik ve çevredeki nesneler bilinçli duygularımızı oluştururken kültürel açıdan bakıldığında insanların belirli fizyolojik uyarılma durumlarında verdiği kelimeler ve etiketleri oluşturur (Bayhan, 2022). İnsan, içinde bulunduğu toplumda doğar, büyür ve biçimlenir. Toplum bireyi inşa ederken birey de toplumu inşa eder. Toplum-birey inşası bu bağlamda karşılıklıdır. Thoits'e (1989) göre; duyguların üç bileşeni vardır: 1) bir durum veya uyarıcının değerlendirilmesi, 2) bu değerlendirmeye bağlı olarak fiziksel hislerimiz sonucu oluşan değişiklikler ve 3) bu değişikliklere verdiğimiz kültürel etiketlerdir (Thoits, 1989). Sosyolojik bir bakış açısıyla duygular birey ile toplumun kesişiminde yatar çünkü bireyler gündelik hayatın her anında hissettikleri duygularla var olurlar ve bu duygular yoluyla içinde bulunduğu topluma karşı bir bağlılık gösterirler. Çünkü insan, duygusal bir varlıktır. Bu bağlamda duygular sadece bilişsel süreçler sonucu şekillenen fizyolojik oluşumlardan ziyade toplumsal ve kültürel bileşenlerle de şekillenir. Duyguların insan ve toplum hayatındaki yeri geçmişten günümüze merak konusu olmuş, çeşitli bilim dalları altında tanımlamaları ve tartışmaları içinde barındırıp daha çok 1800'lü yıllarda gündeme gelmeye başlasa da sosyoloji literatürüne bakıldığında duygular meselesinin ayrı bir çalışma konusu olarak üzerinde durulmadığı görülmüştür. Sosyolojinin aksine daha çok psikoloji, nöroloji, fizyoloji, felsefe, antropoloji gibi alanların çalışma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyolojinin kurucuları tarafından duygular sosyolojisi salt biçimde ele alınmasa da aslında klasik düşünürlerde örtük de olsa duygular sosyolojisi ele alınmış ve temelleri atılmaya çalışılmıştır. Goffman'ın utanç ve onurun insanların toplumsal hayatında nasıl bir yer edindiğini, Weber'in Protestan ahlak ve kapitalizm arasında kurduğu ilişkide, Simmel'in kentsel yaşamın bireylerde oluşturduğu yalnızlık duygusunun bıkın bireyler ortaya çıkardığını, Marx'ın yabancılaşma tartışmalarında, Durkheim'in din çalışmalarında kolektif coşkunun din ile ilişkisini ele aldıklarını görmekteyiz (Yücedağ, 2023).

Sosyoloji, tabakalaşmadan kurumlara, sosyolojik teoriden sosyoloji tarihine değin birçok çalışmanın nesnesi iken duygular bu mecrada kendini kısıtlı bir alan olarak göstermiştir. Literatürde duygulara ilişkin birçok çalışmanın varlığı görülse de sosyoloji disiplini içinde yeni yeni gelişmeye başlanan bir alan olarak görülmektedir. Sosyolojinin kurucu isimlerinde klasikler olarak adlandırabileceğimiz teorisyenlerin sosyolojik araştırmalarında duygular göç, toplumsal hareketler, moda gibi çeşitli temalar altında bir değini olarak ele alınmıştır. Fakat duyguların sosyoloji disiplini içerisinde müstakil bir alan olarak karşımıza çıkması 1970'lerle birlikte görünürlük kazanmaya başlamıştır. Hochschild "duygusal emek" kavramıyla kapitalizm ve duygu ilişkisini havayolu hosteslerini incelediği çalışmasını *The Managed Heart* (1983) eserinde yer vermiştir. Yine Theodore Kemper ve Norman Denzin'in çalışmaları duygular sosyolojisinde öncü çalışmalardır. Bosna Hersek ve Kosova'daki soykırımı temel alarak kitle iletişim araçlarının toplumu kayıtsızlaştırmak ölü duyguların doğuşunu belirttiği Stjepan G. Mestrovic'in *Duyguötesi Toplum* eseri alanın önde gelen çalışmaları arasında yer alır. Deborah Lupton, *Duygusal Yaşantı* (2002) isimli eseriyle duyguları *bedenli duyular* olarak tanımlayarak duyguları aklın ve rasyonelliğin zıttı olarak ifade etmiştir. Türkiye'de duygular sosyolojisine yönelik ilk çalışmalardan biri olan Ulus Baker'in *Kanaatlerden İmajlara: Duygular Sosyolojisine Doğru* (2014) eseri yine alanın önde gelen çalışmaların temelinin oluşturmaktadır.

Bu çalışmada bireylerde dini değer ve duyguların etkisi sosyolojinin alt disiplini olan duygular sosyolojisi bağlamında ele alınmıştır. Duyguların dini inanç ve değerlerdeki yeri din duygusu, toplumsal değişime bağlı olarak dinin duygular üzerindeki etkisi, sosyolojide dini duygular ve dini duyguların toplumsal anlamı alt başlıkları altında ele alınarak dini duyguların aktarılmasını etkileyen faktörlere ve ilkelere yer verilerek sonuç kısmı ile çalışma tamamlanacaktır.

2. Duyguların Tanımı ve Duygulara Tarihsel Bir Bakış

Duygular sosyal hayatla temasımızı sağlayan, bizi insan yapan, davranışlarımızın etkisine binaen önce yer veren, sonra yön veren bireysel ve toplumsal ilişkilerimizin belirleyiciliğinde önemli role sahiptir. Duygular bizim sosyal ilişkiler kurmamızı, hayatı deneyimlememizi sağlar. Sosyal ve bireysel ilişkilerimizde bizi etkisi altına alan fakat kontrol altına alınmadığında fazlasından kaçınılması gereken bir yere sahiptir. Duygulara yönelik tek bir tanımlı yapmak imkansızdır. Literatürde duyguların yerine ilişkin çalışmalara bakıldığında duyguya yönelik çeşitli tanımlamaların olduğunu ve ona atfedilen anlamın epeyce çok olduğu görülmektedir. Bunun temel sebeplerine bakıldığında duygular konusunun tek bir bilim dalı altında değil psikoloji, fizyoloji, nöroloji, tarih, felsefe, sosyoloji gibi pek çok bilim dalının tartışma konusu olmuştur. Bu durum duygulara yüklenen kavramsallaştırmanın her bir bilim dalında kendi içinde araştırma konusu haline gelmesine, yoğunluk ve fonksiyonları itibarıyla tek bir çerçeveye sığdırılmadığını göstermektedir. Scherer (2005); farklı özelliklere sahip bilimlerin ve kuramcılarının duygu kavramına yönelik tanımlamaların farklılık gösterebileceğini, duyguların tanımlanmasının oldukça zor olduğunu belirtmiştir. Shilling (2002) ise duyguların tek bir tanımını yapmanın imkânsız olduğunu ve bunun da faydalı olmayacağını ifade etmiştir. H. Rahrocher, duyguyu bilinç dışı durumların iç ve dış olaylara bir reaksiyon olarak beliren ve genellikle anlatılması zor, iyi veya kötü ruhsal olgular olarak ifade eder (Yavuz, 2012). Duygular, iç dünyamızdaki olay ve durumların dış dünyamızdaki eylemlerimize karşı yansıyan

tepkilerdir. Darwin'e göre duygu; belirli uyaranların fizyolojik ve bilişsel tepkileri ortaya çıkaran kalp atış hızındaki değişiklikler gibi fiziksel tepkileri meydana getiren psikolojik bir durumdur (Karadeniz, 2023). Buna paralel olarak James (1884); duyguların zihinsel süreçlerden ibaret olmayıp beden ile bağlantılı olarak fiziksel deneyimlerin olduğunu dile getirmiştir. Solomon (2016) ise bunu destekler nitelikte duyguların yalnızca his veya irrasyonel deneyimlerden oluşmayıp, hayatımıza anlam veren ve daima deneyimlenen fenomen olduğunu ifade eder. Duygulara yönelik biyolojik ve psikolojik yorumların yanında duyguların kültürel yanına dikkat çeken tartışmalar da bulunmaktadır. Duyguları sadece biyo-psikolojik ya da biyo-fizyolojik unsurların şekillendirmediği duyguları kültürel olarak odağına alan birtakım araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir (Karadeniz, 2023). Lutz, duyguların bireysel edinimlerin ötesinde toplumsal edinimlerinin de görülebileceği ve duygusal anlamın esasında belirli kültürel unsurlar ve belirli toplumsal unsurlar tarafından şekillendiğini belirterek duyguların kültür öncesi değil, öncelikle kültürel olduğunu vurgular (Chodorow, 1999). Averill, duyguların biyoloji ile ilişkisini reddetmeyerek duygu ve aklın birbirinden farklı unsurlar barındırmadığını fakat her ikisinin de şekillenmesinde kültürel unsurların etkili olduğunu ve buna bağlı olarak duyguların sosyal ilişkilerin zemin oluşturmada etkili olduğunu belirtmektedir (Averill, 1980).

Duyguları temel alan çalışmalara bakıldığında¹ net bir duygu kavramının yapılamadığı ve hangi duyguların “temel duygular” olduğuna dair tartışmaların olduğu görülmektedir (Koçak & Kayıklık, 2019). Ortak bir duygu tanımı olmadığı gibi duygulara yönelik kavramsallaştırmalarda da bir netlik olmaması söz konusudur. Günümüz yaklaşımıyla duygu tanımlamalarının Aristoteles'e kadar uzandığını söylemek mümkündür. Aristoteles duygulara toplumsal olarak farklı bir açıdan yaklaşarak duygu kavramı yerine *pathe* kavramını kullanır. Ona göre *pathe*; acı, öfke, korku, aşk, kıskançlık ve kızgınlık gibi duygulardan oluşur (Konstan, 2006). Aristoteles için duygular sadece bireylerin özel dünyalarında kalan, etkisiz bir olgudan ziyade toplumsal etkileşimlerin bir ürünüdür ve bu ilişkiler ağında etkileşim ve dönüşüm geçirerek var olduğunu savunur (Konstan, 2006).

Orta çağ döneminde duygulara yönelik yapılan çalışmalara bakıldığında, Descartes'in mutluluğa ilişkin tartışmaları Augustin, Spinoza gibi filozofların çalışmalarında sürdürüldüğü görülmektedir. Diğer yandan kilisenin de özellikle dini duygular üzerindeki etkisi ön plandadır. Dolayısıyla bu dönemde duygular bir tarafta kilisenin baskısı altına alınırken ve ön plandayken diğer tarafta duyguların farklı toplumlar ve kültürlerde farklı şekilde yansıtıldığı görülmektedir. Söz konusu dönemde mutluluk olumlu bir duygu olarak göz ardı edilirken bugün üzüntü, keder gibi olumsuz olarak nitelendiğimiz duygular daha erdemli duygular olarak görülmüş ve bu duygulara sahip bireyler toplumsal hayatta daha saygın konumda yer edinmişlerdir (Smith, 2018).

Aydınlanma döneminde ise akıl, duygular karşısında daha ön planda tutulmakta, beden duyguların bulunduğu yer olarak gösterilmektedir. Duygular, rasyonalizm ve duygusal deneyim açısından ön planda olup akıl ve mantıkla uyumlu olup olmadığı tartışmaları etrafında şekillenmiştir. Duyguları akıl ve rasyonelliğin zıttı olarak gösteren Lupton'a göre; duygular isabetli yargının ve entelektüel faaliyetin önünde birer engeldir ve duygusal ifadeler uygarlaşmamış davranış ve alt tabakalarla ilişkilidir (Lupton, 2002:13).

Farklı dönem ve disiplinlerin araştırma nesnesi olan duyguların sosyoloji biliminde gündeme gelmesi 1970'li yılları bulmaktadır. Aydınlanmanın bilimi olan sosyolojinin toplumsal olay ve olguları rasyonalizm, akıl ve mantık üçgeninde ele alması duyguların sosyolojide söz konusu olmasını saf dışı bırakmıştır. Fakat bu tarihten önce duygular sosyoloji biliminde doğrudan ele alınmasa da dolaylı olarak örtük biçimde ele alınmıştır. Sosyolojinin kurucu isimlerinde klasikler olarak niteleyebileceğimiz isimlere bakıldığında duygular meselesinin doğrudan ele alınmayıp dolaylı biçimde ele alındığı görülmektedir. Max Weber'in Protestan ahlak ve kapitalizm arasındaki ilişkinin toplumsal eylem ve nedensellik bağlamı ele alması, Simmel'in kent hayatına ilişkin kurguladığı kayıtsızlık ve bıkkınlık tutumları, Marx'ın yabancılaşma tartışmaları, Durkheim'in din çalışmalarında temellendirdiği kolektif coşkuda duyguların izi görülmektedir.

Weber sosyal analizlerinde duyguları rasyonel olmayan eylemler olarak niteler (Karadeniz, 2023). Ona göre insan davranışlarının özü rasyonel, hedefe yönelik eylemlerin karşıtı olarak gösterilir (Shilling, 2002). Weber'e göre toplumsal eylemlerin açıklanabilmesi bireylerin kendi eylemlerine verdikleri öznel anlamlar ile gerçekleştirdikleri eylemler arasındaki ilişkiyle açıklanabilir (Gönc Şavran, Güneş, Suğur, & Güllüoğlu, 2018:115). Bireyin eylemini oluşturan onu yönlendiren nedenleri bilmemiz bizim davranışlarımızın anlam bağında gerçekleşmesini sağlar.

Yine Simmel'in duygulara yönelik yaklaşımına baktığımızda metropol hayatı, bireyselleşme, ikili ilişkiler, moda gibi pek çok çalışmada duyguları incelemiştir. Simmel'e göre; moderniteye has yaşamın özü ve bu hayatın ürünlerinin içsel anlamı, bedenin ruhunu konu edinmektedir (Simmel, 2009:317). Onun çalışmalarında duygular, toplumsal etkileşimlerin ürünü olmanın yanında bu etkileşimlere neden olan kaynak olarak gösterilmektedir (Cizreli & Üstün, 2022:70). Duygular sosyolojisi bağlamında ele alınan çalışmalarda Simmel bir değini olarak ele alınsa da (Üçer, 2020:137) onun çalışmalarının temelinde duygular yatmaktadır. Simmel'in dini duygulara yönelik ele aldığı çalışmalarında dinsel duygunun psikolojik nedenlerin kökeninde yatan korkuda veya sevgide, atalara duyulan saygıda ya da bağımlılık hissinde dinin iç kökenleri görülmektedir. Dini duygunun özünün başlangıç noktası olarak insanların

¹ Bu çalışmaların önemli bir kısmını kaynakçada görebilirsiniz. Ayrıca benzer örnekler için bkz. Alfred Adler, İnsan Tabiatını Tanıma (1997), Tiffany Watt Smith, Duygular Sözlüğü: Acımadan Zevklenmeye (2018), P. Cabestan, What is it to Move Oneself Emotionally? Emotion and Affectivity According to Jean-Paul Sartre (2004), N.H. Frijda, The Emotions (1987), Daniel Goleman, Duygusal Zekâ Neden IQ'dan Daha Önemlidir? (2004).

bireyselliği aşarak birbirleri arasındaki ilişkilerde görülmektedir (Simmel, 2009). Bireylerin birbirleri arasındaki temasın ve birlikteliğin yoğunlaşp gelişerek din duygusunu olgunlaştırdığını savunur. Ona göre, bireyler arasındaki birçok ilişki biçiminde dini unsur varlığını gösterebilir: “*vefah evladın babasıyla, ateşli yurtseverin vatanıyla veya hut coşkulu kozmopolitin insanlıkla ilişkisi, tebanın nüfuzu altında olduğu yöneticiyle ilişkisi ya da iyi bir askerin ordusuyla ilişkisi*” (Simmel, 2009) gibi pek çok ilişki biçiminde açığa çıkar. Simmel’e göre “*her türlü dindarlık nefis kaygısı gözetmeden kendini adama ile mutluluk arzusunun, tevazu ile isyanın, duygusal dolaysızlık ile aşkın soyutlamanın belirgin karışımını içerir*” (Simmel, 2009). Böylelikle duygular arasında bir gerilim ve öznenin daha içsel bir ilişki kurmasının yoğunluğu belirir. Simmel’in dini duygunun kaynağının bireyler arasındaki ilişkiye dayandığı savı Durkheim’in kolektif coşku/ kolektif eylem adını verdiği teorisinde de görülmektedir. Durkheim’in kolektif coşku adını verdiği teoride mekanik dayanışmanın olduğu toplumlarda bireylerin aynı değerlere sahip olması, aynı duyguları hissedip o toplumda yaşayan bireylerin ortak inanç ve duygularından oluşan bilinci ifade eder. Durkheim’e göre bu bilincin en önemli belirleyicisi dinsel karakterler ve fikirlerdir (Durkheim, 2014). Bu coşkuya bağlı olarak kolektif güçten doğan duysal bir enerji ortaya çıkar ve bu enerji toplumun devamlılığı açısından önemlidir.

1970’li yıllara değin duygular sosyolojide örtük biçimde ele alınırken artık bu yıllardan itibaren duyguların sosyolojide bir alt disiplin olarak ortaya çıktığı görülmektedir. 1970’li yıllarla birlikte toplumsal alandaki sosyolojik çalışmalarda makro konular yerine mikro konuları ön plana çıkaran çalışmaların ele alınması gerektiğine dair tartışmalar duyguların müstakil bir alan olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. Arlie Russel Hochschild’ın havayolu şirketinde çalışan host ve hosteslerle birlikte yaptığı insan duygularının ticarileşmesine yönelik ele aldığı *Yönetilen Kalp: İnsan Duygularının Ticarileştirilmesi* (1983) çalışması duygular sosyolojisi alanında yapılan ilk çalışmalardan biri olarak gösterilebilir. Hochschild (1983), bu çalışmasında havayolu şirketinde çalışan host ve hosteslerin duygularının nasıl bastırıldığını duygusal emek kavramı ile açıklamaya çalışır. Hosteslerin çalışma performansları profesyonel bir değer olarak vurgulanarak hangi şartlar altında olurlarsa olsunlar ‘gülümsenmeye’ zorlandıkları ve o anki duygu durumlarının bastırılarak çalışma performanslarının ötesinde tutulması gerektiğinden bahsedilmektedir. Duyguların tanımlanması ve bileşenlerine yönelik getirilen düşünceler pek çok teorisyen tarafından ele alınmış ve tartışma konusu olmuştur. Hochschild’ın bu çalışmasının yanında David Heise (1979), Theodore Kemper (1978), Norman Denzin (2009), Thomas J. Scheff (1997), Stjepan Mestrovic (1999), Deborah Lupton (2002), Sara Ahmed (2004) gibi isimlerin de duygular sosyolojisinin gelişiminde çalışmaları önemli yer edinmektedir.

Duyguları sembolik etkileşimci bakış açısıyla alan Denzin, çeşitli duygu sosyolojisi tanımlamalarıyla duygular sosyolojisi literatürüne katkı sağlayan bir diğer isimdir. Duyguları bireysel his olarak tanımlayan Denzin, bireylerin dünyasını anlamının yolu onların duygularını ve ruh hallerini anlamaktan geçtiğini belirtir (Denzin, 2009). Denzin duygulara sadece psikolojik açıdan yaklaşmayıp kültürel ve sosyal bağlamdan da ele alır. Ona göre duygular sadece bedende değil sosyal etkileşim biçimlerinde de önemli rol oynar. Duyguları *bedenli duyumlar* olarak tanımlayan Lupton’a göre duygular aklın ve rasyonelliğin karşısı olarak gösterilir. Duyguları tanımlarken kalıtsallık ve sosyo-kültürel bileşenli olmak üzere iki tür ayrıma varan Lupton’da temel duygular daima vardır, onları ortadan kaldıramayız (Lupton, 2002). Ona göre duygusal haller bireyin içerisinde yerleşiktir ve genetik olarak aktarılmıştır dolayısıyla duygular öğrenme yolundan ziyade kalıtım yoluyla edinilmektedir (Lupton, 2002:25). Duyguların tarihine atılan bu kısa bakış ile duygulara yönelik tartışmaların her dönemde kendi içinde sosyal olarak nasıl algılandığı, ifade edildiği ve yönetildiğine dair tartışmaların farklılaştığı görülmektedir. Burada mutabık kalınan nokta ise duygular insan olmanın temel unsurudur ve insana içkindir.

3. Duygular Sosyolojisi Bağlamında Din Duygusu

Duygular uzun yıllar boyunca felsefe, psikoloji, nöroloji gibi çeşitli bilim dallarının çalışmalarında ilgi odağı haline gelen bir konu olmuştur. Farklı disiplinler tarafından duyulan bu ilginin genişliği duygulara farklı tanımlamaları ve yaklaşımları beraberinde getirmiştir. Duyguların yalnızca bireysel düzlemde ölçümlenebilen değişimler olarak sınırlarını koruması sosyoloji disiplini içerisinde uzun yıllar dışarıda tutulmuştur. Bu durum bireylerin dini inançlarıyla ilişkilerinden, bireyin inanç, ibadet, ruhsal pratiklerinin yerine getirilmesinde deneyimlenen duygusal tepkiler olarak nitelendirilen dini duygu çalışmaları için de söz konudur. Duyguların din temelli çalışmalarda uzun yıllar göz ardı edilmesini tıpkı sosyoloji bilimindeki tartışmalarında olduğu gibi rasyonalite ve akılcılık düzlemine ters şekilde getirilen eleştirilerde görebiliriz. Dini duygunun sosyolojik boyutta ele alınan çalışmaları özellikle son yıllarda akademik sahada bir alan oluşturmaya başlasa da bu çalışmalar oldukça sınırlıdır. Dini duygu içerikli çalışmalara bakıldığında daha çok ilahiyat, İslami ilimler, din psikolojisi gibi alanların çalışmalarında karşımıza çıkmaktadır. Duygu ve din temelli çalışmalara bakıldığında çalışılan yaklaşık yirmi adet lisansüstü tez çalışmalarında içerik din psikolojisi bilimi temelli alındığını (Yıldız & Sevinç, 2023), ancak duygu sosyolojisi literatüründen yararlanılmadığı görülmektedir.

Din bireylerin hayatına yön veren, yaşam tarzlarını şekillendiren, kültürel ve toplumsal unsurlara zemin oluşturan, devletlerin politikalarına yön veren, bireysel ve toplumsal ilişkilerin teminini oluşturan unsurdur. Şüphesiz her din bir duygu ve davranışın ürünü olarak ortaya çıkmaktadır (Günay, 2014:244). Din; bireyin sıkıntılarında, karşı karşıya kaldığı psikolojik problemlerde bir ruhsal huzur kaynağı oluşturmakta ve bu bakımdan bireyin ruh sağlığı açısından da önem taşımaktadır (Günay, 2014:417). Bu bakımdan sosyoloji, din olgusuna kendine has bir olgu olarak duygular ve bireysel hisler dünyasından bakmaktadır (Furseth & Pal, 2006:350). Bireyin tinsel hayatında görülen manevi huzur, korku, endişeden kurtulma, güven duygusu, tevekkül ve hatta bazı dinlerde manevi başarı tüm farklılıklara rağmen bütün dinlerde dini bağlılık ve inanmanın sonucu olarak görülmektedir (Aktay & Köktaş, 2007:268). Genellikle dış veya

iç uyarıcılara yanıt olarak ortaya çıkan duygular bireyin dini inancının şekillenmesinde de önemli bir yer edinir. Dini inancın zeminini oluşturan dini duygular bireylerin inancını mutlak doğru olarak kabullenmesini ve inancına aykırı düşen savları kabul etmemesine neden olur (Kayıklık, 2011:203). Dini inançla birlikte tecrübe edilen dini duygular, dini unsurları yaşayışta korku, sevgi, nefret, ümit, kaygı, bağlılık gibi temel duyguların zemininde yer alırken dini yaşayışın kalitesinin belirlenmesinde etkili olan unsurdur. Bireyin korkuları, şüpheleri, acizliği, çaresizliği, yalnızlığı, mahrumiyeti, başarısızlığı, hayal kırıklığı, sevgisizliği, birçok arzu ve isteğinin karşılanması, günah, ıstırap, acı, suçluluk duygusu, pişmanlığı haksızlığı gibi tüm hâl ve davranışlarında din ve inanç inanan insan için önemli bir kalkan, sığınak ve ümit kaynağıdır (Günay, 2014:244). Mesela inanan insan için yas ve kayıp korkusunun yıkıcı etkilerine karşı, kişiler ve toplumlar mensubu olduğu dinin yaratıcısına olan bağlılığı güven ve tevekkül duygularıyla başa çıkabilmektedir. Buna karşın öznel deneyimlerden ibaret olan dindarlık ve dini duygular insanın düşünce yapısını dönüştürmektedir. Bireyler dini bağlılık ve inançlarında modern kültürün gelişimine bağlı olarak izole edilen duygularında uzun bir zaman dilimi içinde değiştirmekte ve karmaşık duygular içinde dini tercihlerinden ayrılmalar görülmektedir (Furseth & Pal, 2006:215). Özellikle genç kuşak üzerinde kendini belirginleştiren dini pratiklerin uygulanması ve dini duygunun farklılaşmasına yönelik getirilen tartışmalar çalışmanın ortaya çıkış hikayesini oluşturmaktadır. Diyanet işleri Başkanlığı'nca 25-28 Kasım 2019 tarihleri arasında düzenlenen 6. Din Şurasında dikkat çeken kararlar bağlamında “sanayileşme, kentleşme ve teknolojik iletişim ağlarına bağlı olarak değişen toplumsal yapının dini inanç ve dini pratikleri de ciddi manada etkilediğine ve bunun sonucunda yeni dini akımlar ve bireysel dindarlığın ortaya çıktığına” dikkat çekilmiştir (DİB, 2019). 6. Din Şurasında alınan kararlara göre; inanç karşıtı akımın ana kaynağı olarak popüler kültürün haz ve eğlence odaklı yaşantı biçimlerinin dini duygu ve yaşantı biçimlerinin örneklerini olumsuz duygusal reaksiyonlar bağlamında kurulduğu belirtilmektedir (DİB, 2019: 2. Karar). “*Dini duygu ve düşünceler ekonomik, siyasi, kişisel çıkar ve sosyal statü gibi nedenlerle istismar edilmektedir. İnanç problemi konusunda sağlıklı veriler elde edilmek amacıyla yetkin bilim adamları danışmanlığında saha araştırmaları yapılmalı, üniversitelerde din-birey-toplum ilişkileri hazırlanan lisansüstü tezler ve diğer akademik çalışmalar desteklenmelidir. Dini duygu ve düşüncenin genç kuşaklara aktarılmasında sanat ve edebiyat çalışmalarına ağırlık verilmesi*” alınan diğer kararlar arasında gösterilmektedir (DİB, 2019).

Çalışmanın bu bölümünde duyguların dini yaşayış üzerindeki etkisi temel duygular olarak niteleyebileceğimiz güven, korku, mutluluk, sevgi duyguları örneklemine ele alınmaktadır. Bunu takiben dini duyguların toplumsal anlamına sosyoloji literatüründeki kuramcılardan Marx, Weber ve Durkheim'in yaklaşımlarıyla değinilmektedir. Son olarak dini duyguların aktarılmasını etkileyen faktörler ve bu süreçte dikkat edilmesi gereken ilkelere yer verilerek çalışma sonucu kısmı ile tamamlanmaktadır.

3.1. Bir Toplumsal Değişme unsuru Olarak Duyguların Dini Yaşayış Üzerindeki Etkisi

Günlük yaşamda tecrübe edilen dini inanç ve pratiklerin deneyimlenmesinin etkili olmasında sosyal ve kültürel etmenlerin yanında temel duygular olarak nitelendirilebileceğimiz güven, korku, umut, sevgi, mutluluk gibi duyguların da etkili olduğu görülmektedir. Temel duygular olarak ifade ettiğimiz bu duyguların gündelik yaşam içerisinde tecrübe edilen deneyimlerin birçok öge ile etkileşimine bağlı olarak ortaya çıkmasına karşın dini duyguların duygusal yetenek ve teolojik içerikli bilişsel ve duygusal derinliklerin kombinasyonu ile oluştuğu söylenebilir (Koçak & Kayıklık, 2019). Bu sebeple bu bölümde temel duyguların din duygusuyla oluşan bu kombinasyonu neticesinde dini yaşayışın tecrübe edilmesinde belirginlik kazanan güven, korku, sevgi, mutluluk gibi duygulara yer verilecektir.

3.1.1. Güven

Güven konusunu ele alan pek çok disiplinde çeşitli güven tanımlamalarının yapılmış olduğu bununla birlikte ortak bir güven kavramı tanımının olmadığı görülmektedir. Bu durum her bilim dalının kendi içerisinde farklı yaklaşım ve perspektifler açısından ele alındığını göstermektedir. Sosyo-psikolojik bir olgu olan güven, disiplinler arası bir çalışma konusu olması, emin olmak, beklenti, motivasyon, karşılıklı iş birliği ve dayanışma gibi kavramlarla açıklanmaktadır (Meikle, 2008; Akt: Can, 2015:26-27). Güven duygusu insan gelişiminin hangi döneminde olursa olsun insanın fizyolojik ihtiyaçları kadar elzem bir duygudur. Güven, gündelik hayatımızın bir parçası ve şekillendiricisidir. Toplamların güvene dayandığı ve buna bağlı olarak da bu duygunun kültür tarafından belirlenmesi her toplum ve kültürde farklı biçimde ortaya çıkıp şekillenmesine yol açmıştır (Fukuyama, 1998:37). Bireyin, toplumsal hayatta içinde bulunduğu sosyal ilişkilerde ve geliştirdiği sosyal örüntülerde güven duygusu bireye hayatının her alanında eşlik etmektedir. Bu yoğun eşlik ediş hayatın birçok noktasında görüldüğü gibi dini inanç ve yaşayış pratiklerinde de önemli bir role sahiptir. Çoğunlukla güven duygusu ve dinin iç içe geçmekle birlikte güven olgusunun din için önemli bir unsur olduğu ve din olgusunun güveni aşıl原因 ve onun oluşmasını sağlayan bir unsur olarak ifade edildiği görülmektedir (Sertkaya, 2017). Güven ve dini duygular üzerine yapılan araştırmalarda dinin güven duygusunun oluşumunda pozitif bir korelasyona sahip olduğu ve güvenin yeniden inşasında yeni bir imkan alanı açtığına (Sertkaya, 2017), kişilerin bireylerarası güven duygusu ve dindarlık düzeyi arasında pozitif yönde anlamlı ilişki barındırdığı ve buna bağlı olarak bireylerin dindarlık düzeyine bağlı olarak kişilerarası güven duygularında da artış olduğu gözlemlenmiştir (Dokur, 2019).

Güven duygusunun yokluğunun var olduğu toplumlarda bireyler, kendilerini yalnızca müzakereye, anlaşmaya ve dava etmeye iten formel kural ve düzenlemelerin hâkim kılındığı ve bu sistem altında birbirleriyle iş birliği yapabildikleri bir

toplumda bulunmaya başlarlar (Fukuyama, 1998:38). Birey, içinde bulunduğu evrende toplumsal olay ve olgularda meydana gelen maddi ve manevi olumsuzluklara karşı hükmedecek bir sığınma ihtiyacını her zaman aramıştır (Işıkoğlu, 2022:19). Hayatın herhangi bir döneminde karşılaşılan sorunlar ve güçlükler karşısında birey, dini inanç ve duygularını sorgulama ve anlamlandırma arayışına girebilir bu noktada dini duygu ve hisler bu sorunların çözümü olarak gösterilebilir. Bireyin dini iman ve inanç duygularının temelinde bağlılık ve güven duyguları yatmaktadır. Sosyolojik bağlamda güven kavramıyla yakından ilişkili olan sosyal sermaye olgusuna göre topluma yön veren adalet, güzellik, iyilik, güven gibi değerler toplumun sosyal norm ve yapılarının şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır (Koç, 2018:19-20). Bu bağlamda sosyal sermayenin bir alt dalı olan sosyal güven duygusu bireylerin gerek bireysel gerekse de bireylerarası dini duygu ve dini kurumlara yönelik algıların oluşumunda etkili olabilmektedir. Tecim'in (2011) dinin sosyal güven üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik 1299 katılımcı dahilinde ele aldığı çalışmasında "din eksenli güven" duygusuna sahip olan bireylerin karşı taraftaki bireyleri daha çok güvenilir buldukları yönünde ilişki elde edilmiştir. Katılımcıların 'dindar olan insanlara duyulan güven oranı %33,1 iken 'dürüst ve doğru sözlü olan insanlara güven oranı %69' dur (Tecim, 2011:152). Bu durum dindar olan insana dair güveni bildirirken aynı zamanda dolaylı olarak dindar insanda olması gereken nitelikleri de vurgulamaktadır (Tecim, 2011).

3.1.2. Korku

Korku, beklenmedik ve öngörülemeyen bir durum veya olguyla karşılaşan bireyin zihninin yoğunlaştırılmasını sağlayan süreçtir (Furedi, 2001:8). Güven duygusunun yokluğunda varoluşsal endişeler barındıran bireyin zihinsel süreciyle yakından ilişkili (Giddens, 1998) olarak tanımlanan korku duygusu, güven duygusunun ötelenmesiyle topluma sirayet ederek kendini göstermektedir. Korku duygusuna sahip olan bir birey; kime ve ne şekilde güveneceği konusunda endişeler yaşamakta ve bunun sonucu olarak da bireyi toptancı bir düşünce ve strateji sarmalaya başlamaktadır (Can, 2015:60). "Korku"; belirsizliğimize, tehdide ve bu durumu durdurmak ya da durdurma gücümüzün ötesindeki eylemlerle mücadele etme ne yapılacağına veya ne yapılamayacağına dair bilgisizliğe verilen olgudur (Bauman, 2006:8).

Korku duygusunun insan hayatına etkilerinden biri de dini korku olgusudur. İnsanlığın var oluşundan bu yana bireyler hayatlarında karşı karşıya kaldıkları tehlikeler, belirsizlikler ve korkularıyla başa çıkmak için birtakım dini inançlara yönelmişlerdir. Dini anlamda korku genellikle Allah korkusu, ölüm korkusu, ahiret inancı, cennet cehennem gazabı, ödül-ceza gibi akidelere dayandırılır (Koçak & Kayıklık, 2019). Bu noktada bireyin içinde bulunduğu sosyo-kültürel ortam, aile yapısı, ailenin bireyin çocukluk döneminde verdiği dini eğitim ve dini yetiştirilme biçimi gibi faktörler bireylerin dini korku faktörlerine yaklaşım şekillerinde etkili olabilmektedir. Şerefli'nin *30-40 Yaşlar Arası Kişilerde İnanç-Korku İlişkisi*'ne dair ele aldığı çalışmasında dindarlık düzeyi yüksek olan bireylerin Allah korkusu diğer korkuları da etkileyen bir durum arz ederken bu durumu diğer korkularının temeli gibi gösterilmiştir. Kişinin dindarlık düzeyi yükseldikçe Allah korkusunun diğer korkulardan farklı olduğu ve inanan insanı daha çok Allah'a yönlendirerek kişiyi diğer korkulardan uzaklaştırdığı görülmüştür. Katılımcıların dindarlık düzeyi yükseldikçe, cehennem korkusundan ziyade, Allah'ın sevgisini kaybetmekten ve Allah'a karşı sorumluluklarını yerine getirememekten korktukları tespit edilmiştir. Buna karşın dine ilgisizlerin ise Allah korkusunun diğer korkularını etkilemediklerini belirtmişlerdir (Şerefli, 2008). Öte yandan korku yönelimli tanrı algısına ve olumsuz benlik algısına sahip bireylerde günahkarlık duygularının daha yüksek görüldüğü gözlemlenmiştir (Güler, 2007). Dini eğitim ve din duygusuna yönelik yapılan bir araştırmaya göre çocukluk döneminde ailesi tarafından korku duygusu ile bilgilendirilen bireylerin oranı %64,6 iken, sevgi duygusu ile bilgilendirilen bireylerin oranı %26,6 oranındadır (Hacıkeleşoğlu, 2020:223). Bu durum korku duygusuyla yetişmiş bireylerin dini duygu tasavvurunda Allah korkusunu uyandırdığı ve bu durumun da kendilerini ve dini inanç ve pratikleri hakkındaki düşüncelerini sorgulamaya yol açtığı gözlemlenmiştir (Albayrak, 1995:133). Türker tarafından Suriyeli göçmen çocukların yaşadıkları göç ve savaş nedeniyle maruz kaldıkları travmatik durumun hayatlarındaki "hayat" ve "Tanrı" algısına yönelik etkilerini ve bu değişim ve gelişim sürecine etkisini anlamak amacıyla yaptığı çalışmasında çocukların %67'sinde korku ve ceza temelli tanrı tasavvuru gözlemlenirken, %15'inde ise sevgi temelli bir Tanrı tasavvuruna sahip olduğu gözlemlenmiştir (Türker, 2019:68-69).

3.1.3. Mutluluk

Mutluluk, insan tutkularının nesnesi, hedeflediği gaye, anlam ve amaçlara düzen veren bir dilek, temenni ve gereksinimdir (Ahmed, 2010:11). Mutluluğu bir dünya kurma şekli olarak tarif eden Ahmed'e göre kaybolduğu söylene bile mutluluk kendisini beklenen yerde her daim aranır (Ahmed, 2010:17). Mutluluk acıdan yoksun olma hali değil, acının etkisinden kurtulabilme halidir, neşeli veya coşkulu olma hali de değildir; memnuniyet, esenlik gibi içinde her çeşit duygunun tecrübe edilmesi gereken bir duygusal esnekliktir (Moss, 2017:15). Mutluluk, bedensel ve zihinsel gereksinimlerin karşılanması ve uygulama imkanına ulaşması ile meydana gelen mutmain olma duygusudur (Kalyoncu, 2012).

Bireylerin hayata bakış açıları, hayatı anlamlandırma biçimleri, hayattan beklentileri, bireysel ve toplumsal ilişkileri ve en nihayetinde dini duygu, düşünce ve eğilimleri mutluluklarını etkilemektedir. İlahi dinler tarafından Tanrı'ya adanmışlığın göstergesi olarak tanımlandırılan bu olgu aynı zamanda yaşamın belli dönemlerinde elde edilen hazzın, keyfin, tatminin veya negatif duyguların yoksunluğu olarak da tanımlanmaktadır (Sillick, Stevens, & Catchart, 2016). Yapılan araştırmalarda bireylerin dindarlık ve mutluluk düzeyleri arasındaki ilişkinin tutarlı sonuçlara ulaşılmadığı bu ilişkinin hayat amaçları ve kişilik özellikleri, yaş ve cinsiyet özelliklerine göre değişkenlik gösterdiği görülmüştür (Öztürk, Meral, & Yılmaz, 2017). Özçelik (2023), üniversite öğrencilerine yönelik dindarlık düzeyi ve mutluluk düzeyleri

arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla cinsiyet, eğitim görülen fakülte, yaş, medeni durum, ekonomik durum, sağlık durumu gibi demografik değişkenlere bağlı olarak pozitif psikoloji bazında ele aldığı çalışmada mutluluk ve dindarlık arasında pozitif yönde bir ilişki tespit etmiştir. Kurnaz ve Şentürk (2023)'ün dini yönelim ve mutluluk ilişkisinin Isparta örneklemini üzerinde yaptıkları çalışmalarında bireylerdeki dini yönelim artışına bağlı olarak mutluluk düzeyinin de arttığı gözlemlenmiştir. Dindarlık ve mutluluk düzeyi arasındaki ilişkinin *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi* örneklemini üzerinden ele alındığı bir diğer çalışmanın bulgularına göre ise dindarlık ve mutluluk düzeyleri arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiş olup, bireylerin dindarlık seviyelerindeki bir birimlik artışın mutluluk düzeylerinde %32'lik bir artış sağladığı görülmüştür (Beyaz & Kaldık, 2018).

3.1.4. Sevgi

Bir duygu ve heyecan türü olarak sevginin tanımlama biçimi her disiplinde kendi içinde farklı anlamlar barındırmaktadır. Sevgiyi bir doyum aracı olarak gören Dr. Peck'e göre bireyin kendisinin ve bir başkasının ruhsal olgunluğunu destekleyen arzudur (Peck, 1992). Sevgiyi iki insanın birbirini ve her birinin kendi varlığının tanınması olarak ifade eden Erich Fromm'a göre sevgi; insanları birbirinden ayıran, aradaki duvarları yok eden ve birleştiren bir etkin güçtür (Fromm, 1985). Sorokin sevgiyi, "*toplumsal kuruluşları yücelten, kültür esinleyen, dünyayı sıcak, dost ve güzel bir evren yapan, insanların biçimini değiştiren, dinamik bir güç*" olarak tanımlamaktadır (Roche, 1998:169). Sorokin sevginin sosyolojik boyutuna dikkat çekerek sevginin bireyin içinde gerçekleşen unsurlardan ziyade toplumsal eylem ve ilişkilerle edinilen bir dinamizm olduğunu vurgular. Sorokin'e göre sevgi, buzdağının görünen küçük bir kısmına benzer ve görünen bu kısım hakkında çok az şey bilir. Öyle ki sevginin nitelik ve nicelik bakımından sonsuz bir evreni vardır. Bu evren, dinsel, ahlaksal, varlıkbilimsel, fiziksel, biyolojik, psikolojik ve toplumsal evreni içermektedir (Sorokin, 1998:221-222). Sorokin'e göre dinsel anlamda sevginin görünümü Hristiyanlıkta ve diğer büyük dinlerde en yüce değer olan Tanrı ile özdeşleşmektedir. Tanrı'nın mutlak değerine olan inanç, sevginin de Tanrı'nın mutlak değerinde olan inancı kapsamaktadır (Sorokin, 1998).

Bireylerin fiziksel gelişim ve bedensel sağlığı açısından psikolojik ve sosyolojik iyi oluşun temelinde yatan sevgi duygusunun pek çok davranışa ve olguya eşlik ettiği görülmektedir. Öyle ki sevgiyi anlamlandırırken ve ifade ediş biçimlerinin duygusal zemininde anne-baba sevgisi, kardeş sevgisi, evlat sevgisi gibi sevginin birçok türünden bahsedilebilir. Duygusal anlamda sevgi, kişilerarası ilişkilerde olay ve olguların bağlantısında bir köprü görevi görürken bireylerin dini duygu ve motivasyonlarında da önemli bir yere sahiptir. Nitekim psikologların ve pek çok teorisyenin duygular içinde din olgusuna yönelik yaklaşımlarda en fazla ilgili görülen duygu sevgidir (Bovet, 1958). Buna bağlı olarak dini yaşayışın ve dini inanç ve pratiklerin eyleme geçmesinde bu duygunun dini tecrübeye ayrı bir öneme sahip olduğu görülmektedir (Koçak & Kayıklık, 2019). Albayrak'ın ergenlerin dini gelişiminde sevgi ve korku motifinin etkisine dair ele aldığı çalışmada baskı ve otoriteye dayalı dini eğitim alan bireylerin ilerleyen yıllarda dini inanç ve tutumlarında tutarsızlıkların görülmesine karşın sevgi yüklü olarak verilen dini mesajların korku motifine nazaran daha etkili sonuçlar verdiği görülmüştür (Albayrak, 1995). Yapılan araştırmalarda bireylerin dini algılama ve yaşam biçiminin bir göstergesi olarak sunulan dindarlığın ve dini tutumların anne-baba tutumları arasında anlamlı bir ilişkisi olduğu görülmektedir. Çocuğun dini duygu eğitiminde ilgili ya da seven anne-baba tutumları ile çocukların ve gençlerin dindarlığı ve dine karşı tutumlarında pozitif yönde anlamlı ilişkiler görülmektedir (Kımtır, 2015:32).

3.2. Dini Duyguların Toplumsal Anlamı

İnsan ve Tanrı arasındaki bağlılığı niteleyen, itaat etme, inanç, ibadet ve kutsal değerleri barındıran unsurlar olarak tanımlandırılan din kavramı kendi içinde çeşitli tanımlamaları ve yaklaşımları barındırır. Dinler arasındaki inanış farklılığını, dini algılama ve yaşayış biçimlerinde bu farklılığı görebiliriz. Riss ve Woodhead'a göre dini duygu bireysel ve toplumsal bağlamda önemli bir yer kaplamaktadır. Ona göre duygular, dini yaşamın merkezindedir ve duyguları ciddiye alarak dinin temel insan yönelimlerini ve motivasyonlarını (umutlar ve korkular, sevinçler ve üzüntüler, sevgiler ve nefretler) şekillendirme gücünü ele alarak yeni bir alan açar (Riss & Linda, 2010).

Klasik sosyoloji teorisyenlerine baktığımızda dinin önemi ve konumu önemli bir yer kaplar. Klasik kuramcılardan Karl Marx'a baktığımızda yabancılaşma kuramında onun din üzerine olan görüşlerini görebiliriz. Marx dini, sömürünün ve yabancılaşmanın tarihi gibi bir tarihsel olgu çerçevesinde ele alır ve onu meydana getiren durumlar ortadan kaldırıldığında dinin de kaybolacağına işaret eder (Gönç ve diğ., 2018). Marx "dini, kalpsiz bir dünyanın kalbi ve insanın afyonu" olarak görürken burada din ezilenlerin sığındığı bir duygu olarak gösterilir (Marx, 2009). Ona göre din, çaresiz kalmış, kendini gerçekleştirememiş, ezilen insanların sistemin sömürü ve baskılarına karşı boyun eğme, kapitalist sistemin ortaya çıkardığı yabancılaşma teorisinin yansımasıdır. Marx için dinin varlıksal düzlemde gerçekliği yoktur. Din, insanın kendi ürettiği düşüncelerin bir yansımasıdır. Marx'a göre din, insanı meydana getirmes tam tersine insan dini meydana getirir (Marx & Engels, 2013:34). Dini, insanların geçici bir mutluluğa sevk eden bir tin olarak gören Marx; insanların yanılsamalı mutluluk duygularına karşın gerçek mutluluğu istemenin dini ortadan kaldırmasıyla mümkün olacağını savunur (Marx & Engels, 2013:35). Umutsuzluk duygusunda ya da insanların özsaygılarının yokluğunda din geri planda tutularak her şeye gücü yeten varlıklara olan inanç ya da bağlılık bu tür talihsizlikleri dengelemektedir (Ertit, 2020). Marx için din, ekonomik koşullara bağlı olarak şekillenir. Bu sebeple din veya dini duygulanımlar tek başına ortaya çıkan tinsel durumlar değil, toplumun içinde bulunduğu maddi koşulların bir ürünüdür (Ertit, 2020:15). Yani din, toplumdaki maddi koşulların değişmesinin bir sonucudur.

Durkheim'ın din olgusuna bakıldığında din toplumsal bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Din ve toplum arasında ayrılmaz bir beraberlik vardır. Nerede bir dini inanç ve pratikler var ise o yerde mutlaka bir toplumsal grubun varlığından söz edilebilir (Pisdil, 2024). Bireysel veya kurumsal ibadetler bu birliktelik ile gerçekleşmekte ve her dinin kendine has özel bir biçimi vardır (Durkheim, 2005). Ona göre dinin kaynağı toplumsal coşku ve bilinçten geçer. Kolektif coşku/ bilinç adını verdiği teoride dinin asıl kaynağı toplumdur. Toplumsal dayanışma ve birliktelik sonucu ortaya çıkan etkileşim ve coşkunluk bireylerin eylemlerini kolektif birimlere bağlayarak bireysel ve toplumsal arzularını ortaya çıkarır. Kolektif güçten doğan bu duysal enerji toplumun ve dini duyguların devamlılığı açısından önem teşkil eder. Toplumsal birliktelikten doğan bu ortak duygular en güçlü duygulardır ve yoğunluğu ne kadar fazla olursa olsun o kadar güçlü olan aynı türden bir tepkiye yol açarlar (Durkheim, 2014:6). Dini, bir sosyalizasyon süreci olarak gören Durkheim'a göre; toplumsal olay ve olguların toplamında bireyler tanrıya atfedilen gücü bağlı bulunduğu toplumda bulur. Birey, zihninde tanrıya karşı hissedilen his ve duyguları bağlı olduğu toplumda hisseder ve aslında birey için her şeyden üstün bir güç ve bağlı oldukları bir varlık olarak gördüğü tanrıya bağlılık toplumun kendisinde bulunur (Durkheim, 2005).

Weber din teorisini toplumsal eylem kuramı üzerinden ele alarak toplumsal eylem ve davranışların kaynağını dinsel düşünce üzerinden vurgular. Ona göre din bireylerin düşüncelerini ve yaşam şekillerini önemli ölçüde etkileyen fakat bunun yanında toplumsal yapı ve kültürel süreçleri de etkileyen bir olgudur. Toplumsal eylem tiplerini araçsal-rasyonel, değer-rasyonel, duygusal ve geleneksel tipler olarak sınıflandırmaktadır (Weber, 2023). Burada din, ahlak gibi değerlerin içselleştirilmesi ve insan davranışlarının bu değerler çerçevesinde biçimlendiği değere yönelik eylem tipinde amaca ulaşılan yöntem aklın temel alındığı rasyonel yöntemdir. Weber, bu yöntemi din sosyolojisi ile ilişkilendirerek dini alan ve değer-rasyonel eylemin birlikteliğini "tercih edilen yakınlık" olarak görmekte ve bu ilişkinin sosyal değişmeyi hızlandırarak din alanındaki değersel eylemlerin içini boşaltarak yerini amaçsal-rasyonel eyleme bırakılması ve bu durumun sekülerleşmeye yol açtığını vurgulamaktadır (Mazman, 2015:243). Weber'e göre, dinin bireylerde motivasyon etkisi yaratan duygu ve düşünce durumları, zaman içinde dini amaçlarından uzaklaşmakta ya da bu duygu durumları azalarak zayıflamaya ve dinin etkilerinden bağımsız bir hal kazanmaya başlaması sekülerleşme/dünyevileşme adını verdiği olguyu meydana getirmektedir (Günay, 1998:8). Weber'e göre zamanla kökeninde din olan ve sekülerleşmeye başlayan nedenler bireyin davranışları üzerinde etkisini gösterebilmektedir. Protestan ahlakı ve kapitalizm ilişkisi üzerine ele aldığı çalışmasında bu duruma değinen Weber, Protestan ahlakının yaygınlaşmasına bağlı olarak gelişen ve insanları kapitalizme yönlendirerek kişinin ahlaki-manevi duygularının zamanla körelerek 'kapitalist ruh' dolu insanların ortaya çıktığını vurgular (Weber,1985). Kapitalist ruhun insanların dini duygularında onlara, hor görülen ahlaki duyguların, durmak bilmeyen koşuşturmalarının anlamını, sahip olduklarıyla neden hiçbir zaman yetinmediklerini ve bu yüzden de herhangi bir yaşam görüşü için anlamsız sorgulamalara sürükleyerek nasıl sekülerize oldukları görülmektedir (Weber, 1985:56). Böylece Weber aslında burada din teorisini ekonomik olaylarla da ilişkilendirmektedir. Weber'e göre bir dinin ekonomik hayat üzerindeki etkileri, o dinin ekonomik ahlakının inceleme konusunu oluşturur ve her din, mensubunun bulunduğu birtakım yaşam faaliyetleri arasında ekonomik faaliyetlere karşı da kaynağını dinden almaktadır (Günay, 1998:4). Bu demektir ki dinin toplumsal, sosyal yapılar üzerinde etkili olabildiği gibi ekonomik yapı üzerinde de etkileri mevcuttur.

64

3.3. Dini Duyguları Etkileyen Sosyal Faktörler

Bireylerin dini duygu ve pratiklerinin şekillenmesinde birtakım temel duyguların etkili olabileceği gibi sosyal ve kültürel etmenler gibi faktörlerin etkili olduğu görülmektedir. Bu faktörler arasında en önemli etken aile gösterilirken, aileye bağlı olarak cinsiyet, yaş, kır-kent hayatı, aile içi iletişim, bireyin sosyal çevresi gibi faktörler de etkili olmaktadır (Kurt, 2009). Bireyde oluşan dini duygu, inanç ve pratiklerin şekillenmesinde bireyin öznel ve toplumsal ilişkisinde her bir faktör kendi içinde anlamlı farklılıklar barındırmaktadır.

Aile, insanların sadece doğup büyüdüğü biyolojik, sosyal ihtiyaçlarının karşılandığı yerle sınırlı kalmayıp onun ilk dini değer ve ahlaki ihtiyaçlarının da kazandırılması ve uygulanmasında etkili olan bir kurumdur. Bireyin içinde bulunduğu ailenin yapısı, anne-babanın dini değer ve duygulara yaklaşımı, aile içi iletişimin boyutu bireyde dini duyguların oluşmasını etkileyen başlıca unsurlardandır. Bireyler çocukluk dönemlerinde ebeveynlerini rol-model alırken özellikle ergenlik yıllarında kendi din kavramlarını oluşturma sürecine girebilmektedir. Yapılan araştırmalar yanlış dini eğitim metodunun uygulanması, yeterince ilgi göstermeyen, sağlıklı iletişim kuramayan ebeveynlerin çocuklarının dine karşı mesafeli, ilgisiz hatta olumsuz bir tutum sergilediklerini göstermektedir (Kımtır,2015). Çünkü dini eğitim ve öğretimde baskı ve zorlamanın yoğun olduğu, ailenin kısıtlayıcı, aşırı kontrol ve denetim odaklı yaklaşımı, maddi ve manevi cezaların sıklığı özellikle ergenlik çağındaki çocuklarda dini şüpheye ve dinden uzaklaşmalarına neden olabilmektedir (Bahadır, 2002). Yapılan araştırmalarda bireylerin din değiştirme ya da dinden uzaklaşmalarında ailedeki mutsuz çocukluk yaşantılarıyla ilgili olduğu gösterilmektedir (Köse & Ali, 2013:145-147). Batı'da yapılan çalışmalarda da din değiştirme ve dinden uzaklaşma sorunu görülen kimselerin geçmiş yaşantılarında aileleriyle yaşadıkları sorunlar, ailenin bireyin üzerindeki baskıcı, otoriter tutumları, mutsuz, sevgi, ilgi ve anlayıştan yoksun bir şekilde yetiştikleri görülmektedir (Köse, 2012:50-53; Hökelekli, 2009:230). Bu bakımdan dini değer ve duyguların bireyin içinde bulunduğu toplum yapısı ve kültürden etkilenmesi, yetiştiği aile tutumları, ebeveynlerin çocuğa yaklaşım şekli dini duygularının oluşum sürecinde önem arz etmektedir. Bireyin dini duygu ve pratiklerinin oluşmasında ailedeki bir diğer önemli nosyon ise ebeveynlerin medeni durum ilişkisidir. Düzenli bir aile hayatının dini duygu ve davranışların oluşmasında olumlu etkilere yol açtığı görülmektedir (Stolzenberg, Loy, & J.Waite, 1995). Buna karşın boşanma ve ayrı yaşamının ebeveynlerin öznel yaşantılarında görülen dini duygu ve davranışların etkisinin yanında çocuklarının da

ileriki dönemlerinde dini duygu ve düşünce tercihlerini etkilediği görülmektedir. Yapılan araştırmalarda anne babası ayrılmış çocukların ileriki yaşlarında din değiştirmeye, bilhassa dinsizliği tercih etme eğilimlerinin yüksek olduğu görülmüştür (Sevinç, 2017). İnsanlar boşanma, ölüm ya da birtakım güç şartların getirdiği olumsuz durumlar karşısında kendini kontrol ve güvende tutmak istemektedir. Bu güven ve kontrolün tehdit edilme durumları karşısında kişi, birtakım başa çıkma stratejilerine başvurabilmektedir. Bu bakımdan denilebilir ki, dini duygu ve pratikler de bu stratejilerin başa çıkılmasında ve oluşmasında etkileyici ve kolaylaştırıcı unsurlardır.

Bireyin dini duygu ve düşüncelerinin şekillenmesinde ailenin etkisi kadar arkadaş ve sosyal çevrenin de etkisinin göz önünde bulundurulması gerekir. Özellikle ergenlik döneminde bireyin sosyal çevresinin genişlemesi, kendini farklı arkadaş gruplarının içinde görme isteği farklı inanç ve düşüncelerle karşılaşabilir. Muhafazakâr- otoriter aile yapısında yetişmiş bir ergen dini konulardan uzaklaşıp dine karşı çıkabilirken veya dini konularda daha gevşek bir aile yapısında yetişen birey sosyal çevrenin etkisiyle dine daha sıcak yaklaşım sergileyebilir. Meydan ve Aydın'ın (2020) *Üniversite Gençliğinin Kurumsal ve Öznel Dindarlığına* yönelik yaptığı çalışmada gençlerin dini yaşayışların belirlenmesinde ve dine bağlılığın devam ettirilmesinde ilk zamanlarda ailenin etkisi daha yüksek görülürken özellikle üniversiteye başladıklarında üniversite ortamının ve sosyal çevrenin getirdiği farklılıklar gençlerin kurumsal dindarlardan uzaklaşmalarına neden olduğu vurgulanır. Özellikle ergenlik döneminin son dönemleri ve yetişkinliğe ilk geçiş döneminde bireylerde görülen coşku ve taşkınlık duygusu, kişilerarası iletişim ve ilişkilerin çabuk kurulan ve çabuk bozulan ilişkilerden kaygılı ilişkilere dönüşümü, sosyal medya kullanım pratiklerinin artmasıyla kolay etkilenme, toplumda görünürlük ve beğeni duygularının yansımalarıyla ilgi çekme, sivrılme, mutsuzluk veya duygusal huzursuzluk ve aşırı güven duygusu görülebilmektedir. Yine bu dönemde bireylerde görülen dini arayış, dini şüphe ve kararsızlığın dini inanç ve tutumlarda belirsizliğin artması buna bağlı olarak bireylerin özellikle son dönemlerde farklı inanç ve düşüncelere yönelimi sıklıkla karşılaşılan durumdur. Buna karşılık Özbaydar'a (1970) göre sosyal çevre ve ilişkilere bağlı olarak dini duygu ve pratiklerin azalmadığına yönelik din psikolojisi sahasında yapılan çalışmalarda sanıldığı aksine ergenlerin ve gençlerin dine saygılı ve inançlı oldukları ve ilgi duydukları, dini pratikleri katılım gösterdikleri görülmüştür (Akt: Solmaz & Şahin, 2012). Tüm bunlara ek olarak bireyin gelişim basamağı da göz önünde bulundurulursa kişiliğin, yetiştirme ve yetiştirilme tarzının, duygusal ve sosyal olgunluk açısından yaşadığı değişikliklerin de dini duygu ve düşüncelerin şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır.

Dini duyguların şekillenmesinde etkili olan bir diğer unsur bireylerin yaşadıkları yerle açıklayabiliriz. Özellikle sanayileşmenin ve kentleşmenin artışı, teknolojinin gelişimiyle birlikte toplumsal yapının değişimi her geçen gün hissedilmektedir. Bu değişiklikler sadece toplumsal yapıda değil dini inanç ve pratiklerde de kendini hissettirmektedir. Bireylerin kırsal veya kentsel yerleşimlerin belirleyiciliği diğer sosyo-kültürel etkinliklerinde olduğu gibi dini yaşantılarında da etkili olabilmektedir. Simmel'in (2009) metropollerde yaşayan bireylerin metropol hayatının getirdiği yalnızlık duygusu ile ilişkilendirdiği 'bıkkın tavır' kavramını Ünver Günay'ın Erzurum ve civar köylerindeki dini yaşayışın sosyo-kültürel bağlamda ele aldığı *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat* çalışmasında da görülmektedir. Günay'ın bu çalışmasında (Günay,1979), kırsal kesimde yaşayan bireylerde dini uygulamaların yerine getirilme sıklığı kentlerde yaşayanlara oranla daha yüksek görülmüştür. Günay kırdan kente göç etmiş bireylerde kentte oturma süreleri arttıkça ibadetlerinde bir azalma fakat buna karşın kentte yaşayan bireylerin nafile namaz, oruç gibi ibadetlere ilişkin ilginin daha fazla olduğunu tespit etmiştir (Günay, 1979). Buna karşın Kavun (2016:124); il merkezinde hayatını geçirmiş olan ergenlerin ilçe merkezinde hayatını geçirmiş olan ergenlere göre daha yüksek dindarlık puanı aldığını, Nalbant (2010:80) ise çalışmasında beldeden gelenlerin ilçe, köy ve illerde yaşayan bireylere göre daha az dindarlığın görüldüğünü tespit etmiştir.

4. Sonuç

Duygular insan hayatının her anında etkili olan, davranışlarına yön veren ve şekillendiren vazgeçilmez bir unsurdur. Birey, toplumsal ve bireysel yaşamında duygularıyla hareket etmekte ve bunları somut olarak ortaya koymaktadır. Duygulara yönelik birçok çalışmanın varlığı görülse de sosyoloji literatüründe bu alanın yeni yeni ortaya çıkmaya başlamasıyla duygular, sosyoloji biliminde bir alan olarak görülmeye başlanmıştır. Duygu çalışmalarına sosyoloji perspektifinden ele alınan çalışmalara bakıldığında göç, sinema, moda ve kültür, toplumsal hareketler gibi çeşitli temalarla ilişkilendirilerek ele alınmıştır. İnsan hayatına yön veren inanç ve ibadet gibi değerleri barındıran din temelli çalışmalarda da duyguların uzun yıllar göz ardı edildiğini görülmektedir. Özellikle psikoloji, din psikolojisi gibi bilim dallarında din temelli çalışmalarda duyguların varlığı görülmektedir. Fakat dini değer ve dini duygu çalışmalarına gerek sosyoloji literatüründe gerekse de din sosyolojisi bilim dalı altındaki çalışmalar oldukça sınırlıdır. Duyguları din duygusu temel alarak ele alan çalışmaların büyük çoğunluğunu İlahiyat- İslami İlimler Fakültelerinin Din Sosyolojisi anabilim dalları altında çalışma evreni olarak çoğunluğun gençler üzerine ele alınan çalışmaların varlığı görülmektedir. Tüm bu çalışmalarda gençlik çalışmaları altında ve din ilişkisi dindarlık, dini değer- din algısı biçimleri moda, sosyal medya gibi konular açısından ele alınarak sosyo-demografik değişkenlerle ilişkilendirilmektedir. Fakat dindarlık, dini değer, dini algı gibi konuların duygular sosyolojisi bağlamında ele alınan çalışmaların varlığı yok denilecek kadar azdır. Bu bakımdan duyguların, kısıtlı çerçevede ele alınması bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Bu çalışmada literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olarak dini değer ve yönelimler, din duygusu ve bunu şekillendiren etmenler duygular sosyolojisi bağlamında ele alınarak alana katkı sağlanması amaçlanmıştır. Dini duygu ve davranışların oluşumunda kişinin içkin inanışının yanında birtakım faktörlerin de etkili olduğu literatürdeki çalışmalarla desteklenmiştir. Bireyin dini inancının oluşum ve şekillenme aşamasında aile, sosyal çevre, yaşanan yer gibi faktörler etkiliyken bu süreç

içerisinde sosyokültürel ve psiko-sosyal etkenlere bağlı olarak beslendiği duygu durumları da kişinin dini duygularının şekillenmesinde etkili olmaktadır.

Kaynaklar

- Ahmed, S. (2004). *Duyguların Kültürel Politikası*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Aktay, Y., & Köktaş, M. E. (2007). *Din Sosyolojisi*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Albayrak, A. (1995). Ergenlerin Dini Gelişiminde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği. *Yüksek Lisans Tezi*. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Averill, J. (1980). A Constructivist View of Emotion. J. Averill içinde, *Emotion: Theory, Research and Experience* (Cilt 1, s. 305-339). New York: New York Academic.
- Bahadır, A. (2002). Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler. H. Hökelekli içinde, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi* (s. 302). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Bauman, Z. (2006). *Akışkan Korku*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bayhan, V. (2022). Gözetim Toplumu ve Duygular Sosyolojisi: Y ve Z Kuşağı Gençliğinin Duygularını sergiledikleri Permormans Sahnesi Olarak Sosyal Medya. İ. Yücedağ, & İ. Yücedağ (Dü.) içinde, *Duygular Sosyolojisi-Sosyolojide Duyguların İzini Sürmek* (s. 190). Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Beyaz, R., & Kaldık, B. (2018). Üniversite Gençliğinde Dindarlık ve Mutluluk İlişkisi: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(60), s. 622-632.
- Bovet, P. (1958). *Din duygusu ve çocuk psikolojisi*. (S. Odabaş, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Can, İ. (2015). *Türkiye'de Siyasal Güven Liderler, Kurumlar ve Süreçler*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Chodorow, N. J. (1999). *Duyguların Gücü Psikanalizde, Cinsiyette ve Kültürde Kişisel Anlam*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Cizreli, B., & Üstün, A. (2022). Georg Simmel'de Duyguların Teorik Analizi. A. Z. Sağıroğlu (Dü.) içinde, *Sosyoloji Divanı: Duygular Sosyolojisi* (s. 69-85). Çizgi Kitabevi.
- Denzin, N. (2009). *On Understanding Emotion*. New Brunswick: NJ: Transaction Publishers.
- Denzin, N. K. (2009). *On Understanding Emotion*. California: Transaction Publishers.
- DİB. (2019, Kasım 28). *Diyanet İşleri Başkanlığı*. Nisan 26, 2024 tarihinde Diyanet İşleri Başkanı Erbaş, "6. Din Şûrası" Kararlarını Açıkladı: <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/26146/diyanet-isleri-baskani-erbas-6-din-srasi-kararlarini-acikladi> adresinden alındı
- Dokur, A. S. (2019). Yetişkinlik Dönemi Kişilerarası Güven ve Dindarlık İlişkisinin Psikolojik Tahlili (Osmaniye Örneğinde). *Yüksek Lisans Tezi*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durkheim, E. (2005). *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*. İstanbul: Ataç Yayınları.
- Durkheim, E. (2014). *Toplumsal İşbölümü*. İstanbul : Cem Yayınevi.
- Ertit, V. (2020). Sosyolojinin Kurucu Fikirlerinde Din. *Akademik Hassasiyetler*, s. 1-35.
- Fromm, E. (1985). *Sevme Sanatı Bir Eylem Olarak Sevmek*. İstanbul: Say Yayınları.
- Fukuyama, F. (1998). *Güven Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Furseth, I., & Pal, R. (2006). *Din Sosyolojisine Giriş Klasik ve Çağdaş Kuramlar*. (Ç. İhsan, & A. Halil, Çev.) Ankara: Birleşik Dağıtım.
- Giddens, A. (1998). *Modernliğin Sonuçları*. (E. Kuşdil, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gönç Şavran, T., Güneş, F., Suğur, S., & Güllüoğlu, F. (2018). *Klasik Sosyoloji Tarihi*. (S. Suğur, Dü.) Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Güler, Ö. (2007). Tanrı'ya Yönelik Atıflar, Benlik Algısı ve Günahkarlık Duygusu (Yetişkin Örneklem). *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Günay, Ü. (1979). *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*. İstanbul: Erzurum Kitaplığı .
- Günay, Ü. (1998). Max Weber'in Din Sosyolojisindeki Yeri ve Önemi. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(5).
- Günay, Ü. (2014). *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Hacıkeleşoğlu, H. (2020). Ebeveyn Tutumları ve Kişilik Özelliklerinin Tanrı Tasavvuru İle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *Doktora Tezi*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Heise, D. (1979). *Understanding events: Affect and the construction of social action*. Cambridge: Understanding events: Affect and the construction of social action.
- Hochschild, A. R. (1983). *The Managed Heart Commercialization of Human Feeling*. Amerika: University of California Press.
- Hökelekli, H. (2009). *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Işıkdogan, D. (2022). Din ve Eğitim Bağlamında Bir Değer Olarak İnsanda Güven Duygusu. *Dicle İlahiyat Dergisi*, 15(1), s. 14-32.
- James, W. (1884). What is an Emotion. *Mind*, 9(34), s. 188-205.
- Kalyoncu, H. (2012). *Mutluluk İçin Duygu Eğitimi*. İstanbul: Yediveren Yayınları.
- Karadeniz, S. (2023). Uluslararası Göçmenlerin Varoluş Mücadelesinin Duygular sosyolojisi Yönünden İncelenmesi: Zonguldak'ta Afgan ve Irak Kökenli Göçmenlerin Duygu Deneyimleri. *Yüksek Lisans Tezi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Kavun, Y. (2016). Ergenlerde Dindarlık ve İnsani Değerler. *Yüksek Lisans Tezi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kemper, T. (1978). Toward a Sociology of Emotions. *The American Sociologist*, 13(1), s. 30-41.
- Kımtar, N. (2015). İlgili Anne-Baba Tutumları ve Dindarlık: Üniversiteli Gençler Üzerinde Ampirik Bir Araştırma. *Bilimname Düşünce Platformu*, 2, s. 109-140.
- Kımtar, N. (2015). İlgili-Seven Anne-Baba Tutumları ile Din ve Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 18(46), 9-44.
- Koç, M. (2018). Psikolojik ve Pedago-sosyo-Teolojik Açından Güven: Din ve Değerler Psikolojisi Perspektifinden Analizler. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(33), s. 1-38.
- Koçak, A., & Kayıklık, H. (2019). Duygular Bağlamında Din Duygusu ve Dini Duygular. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 685-713.
- Konstan, D. (2006). *The Emotions of the Ancient Greeks: Studies in Aristotle and Classical Literature*. University of Toronto Press.
- Köse, A. (2012). *Neden İslam'ı Seçiyorlar?* İstanbul: İz Yayıncılık.
- Köse, A., & Ali, A. (2013). *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kurnaz, M., & Şentürk, H. (2023). İlk Yetişkinlik Döneminde Dini Yönelim ve Mutluluk İlişkisi: Isparta Örnekleme. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, s. 9-42.
- Kurt, A. (2009). Dindarlığı Etkileyen Faktörler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), s. 1-26.
- Lupton, D. (2002). *Duygusal Yaşantı*. (M. Cemal, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Marx, K. (2009). *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*. (K. Somer, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (2013). *Din Üzerine*. (K. Güvenç, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Mazman, İ. (2015). Weber ve Din Sosyolojisi. C. Özyurt, A. Zorlu, & İ. Mazman içinde, *Sosyal Teoride Din*. Ankara: Hece Yayınları.
- Mestrovic, S. G. (1999). *Duyguötesi Toplum*. (A. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Meydan, H., & Aydın, S. (2020). Üniversite Gençliğinin Kurumsal ve Öznel Dindarlığa Bakışı ve Etkileyen Faktörler Üzerine Nitel Bir Araştırma. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(2), s. 299-323.
- Moss, J. (2017). Mutluluk, Negatif Duyguların Olmaması Değildir. H. D. Serisi içinde, *Duygusal Zeka Mutluluk* (s. 15). Harvard Business School Publishing Corporation.
- Nalbant, H. (2010). Üniversite Öğrencilerinde Dindarlık İle Başarı Algısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma (MAKÜ Örneği). *Yüksek Lisans Tezi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Odabaşı, F. (2001). Türk Toplumunda Müzik ve Eğlence Anlayışı ile Din Duygusu Arasındaki İlişki: İstanbul Örneği. *Doktora Tezi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özbaydar, B. (1970). *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Baha Matbası.
- Özçelik, B. (2023). Pozitif Psikoloji Bağlamında Üniversite Öğrencilerinde Mutluluk ve Dindarlık İlişkisi. *Yüksek Lisans Tezi*. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztürk, L., Meral, İ. G., & Yılmaz, S. S. (2017). Lisans Öğrencilerinin Mutluluk ve Dindarlık İlişkisi: Kırıkkale Üniversitesi Örneği. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 23-39.

- Peck, M. S. (1992). *Az Seçilen Yol, Sevginin, Geleneksel Değerlerin ve Ruhsal Tekamülün Psikolojisine Yeni Bir Bakış*. (R. Özer, Çev.) İstanbul: Akaşa Yayınları.
- Pisdil, E. (2024). Din Sosyolojisini Kurmak: Marx, Durkheim ve Weber'in Yaklaşımları Üzerine Yeniden Düşünmek. *Pesa International Journal of Social Studies*, 10(1).
- Riss, O., & Linda, W. (2010). *A Sociology of Religious Emotion*. New York: Oxford University Press.
- Roche, P. Q. (1998). Sevginin Anlamları. A. Krich içinde, *Aşkın Anatomisi* (M. Harmancı, Çev.). Say Yayınları.
- Scheff, T. J. (1997). *Emotions, The Social Bond and Human Reality, Part/Whole Analysis*. New York: Cambridge University Press.
- Scherer, K. R. (2005). What Are Emotions? And How Can They Be Measured? *Social Science Information*, 44(4), s. 695-729. doi:10.1177/0539018405058216
- Sertkaya, N. (2017). Güvenin Yeni Dini İmkanları:Güven ve Dindarlık Üzerine Bir İnceleme. *Yüksek Lisans Tezi*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi.
- Sevinç, K. (2017). *İnançsızlık Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Shilling, C. (2002). The Two Traditions in the Sociology of Emotions. *The Sociological Review*, 50(S2), s. 10-32. doi:10.1111/j.1467-954X.2002.tb03589.x
- Sillick, J. W., Stevens, A., & Catchart, S. (2016). Religiosityand Happiness: A Comparisonof the Happiness Levels between the Religiousand the Nonreligious. *The Journal of Happiness & Well-Being*, 4(1), 115-127.
- Simmel, G. (2009). *Bireysellik ve Kültür*. (T. Birkan, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Smith, T. W. (2018). *Duygular Sözlüğü Acımadan Zevklenmeye*. (H. Şirin, Çev.) Kolektif Kitap.
- Solmaz, B., & Şahin, A. (2012). Ergenlelrde Dindarlık ve Sosyal Benlik. *Marife*, 145-158.
- Solomon, R. C. (2016). *Duygulara Sadakat*. Ankara: Nika Yayınevi.
- Solomon, R. C. (2016). *Duygulara Sadakat*. Ankara: Nika Yayınevi.
- Sorokin, P. (1998). Özgeci Sevgi. A. Krich içinde, *Aşkın Anatomisi* (M. Harmancı, Çev.). Say Yayınları.
- Stolzenberg, M. R., Loy, M. B., & J.Waite, L. (1995, Şubat). Religious Participation in Early Adulthood: Age and Family Life Cycle Effects on Church. *American Sociological Review*, 60(1), s. 256-257.
- Şerefli, İ. (2008). 30-40 Yaşlar Arası Kişilerde İnanç-Korku İlişkisi. *Yüksek Lisans Tezi*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tecim, E. (2011). Sosyal Güven Oluşumunda Dinin Etkisi. *Doktora Tezi*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Thoits, A. P. (1989). The Sociology of Emotions. *Annual Review of Sociology*, 15, s. 317-342.
- Türker, R. N. (2019). Savaş Mağduru Sığınmacı Çocuklarda Hayat ve Tanrı Algısı:"7-12 Yaş Arası Suriyeli Çocuklar". *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Üçer, M. B. (2020). Orta Sınıfın Utancı: Duygu Sosyolojisi Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Toplumsal Değişme. *Doktora Tezi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Weber, M. (1985). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. İstanbul: Hil Yayın.
- Weber, M. (2023). *Ekonomi ve Toplum*. (L. Boyacı, Çev.) İstanbul: Runik Kitap.
- Yavuz, K. (2012). *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*. Ankara: Boğaziçi Yayınları.
- Yıldız, H., & Sevinç, M. (2023). Dini Duyguların Sosyolojisi Bağlamında Ramazan Konserlerine Bir Bakış. *Turkish Academic Research*, 8(3), s. 1114-1139.
- Yücedağ, İ. (2023). *Durkheim ve Weber'de Duygu Sosyolojisi*. Konya: Çizgi Kitabevi.